

Muhammed el-Hâşimî'nin Bazı Tasavvufî Kavramlara Bakışı

Muhammad al-Hashimi's View Perspective on Certain Sufi Concepts

Ayşe Şener

Sivas Cumhuriyet Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi / Sivas Cumhuriyet University Social Sciences Institute PhD Student
<https://orcid.org/0009-0008-8047-0999>
email aysesener2910@gmail.com

Doç. Dr.

Yüksel Göztepe

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sivas, Türkiye / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, Türkiye
<https://orcid.org/0000-0001-5701-0267>
email ygoztepe@gmail.com
ROR ID: <https://ror.org/04f81fm77>

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 24 Ekim / 24 October 2024
Kabul Tarihi / Date Accepted: 25 Aralık / 25 December 2024
Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / 31 December 2024
Yayın Dönemi / Publication Period: Aralık / December
DOI: <https://doi.org/10.46231/sufiyye.1572827>

Etik Beyan

Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ayşe Şener-Yüksel Göztepe).

Telif Hakkı&Lisans

Copyright&License:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

İntihal

Plagiarism:

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Yayıncı

Publisher:

Kalem Eğitim Kültür Akademi Derneği / Kalem Education Culture Academy Association

Atıf / Cite as

Ayşe Şener-Yüksel Göztepe, "Muhammed el-Hâşimî'nin Bazı Tasavvufî Kavramlara Bakışı", *Sufiyye* 17 (Aralık/December 2024), 91-118.

Öz

Son dönem sûfilerinden, Cezayir asıllı, iskân bakımından Suriyeli olan Muhammed el-Hâşimî et-Tilimsânî, zâhiri ve bâtinî ilimlere hâkim bir şahsiyettir. Bir Eş'arî kelamcısı olarak dikkatleri üzerine çeken Muhammed el-Hâşimî, başta Mısır olmak üzere Mağrip ve Ürdün gibi dünyanın farklı ülkelerinde müntesipleri bulunan Şâzeliyye tarikatının Derkâviyye ve Aleviyye kollarının şeyhlik vazifesini üstlenmiş bir isimdir. Bu çalışma, ehl-i sünnet akidesinin savunuculuğunu kendine ilke edinen, ilim ve irfânî bünyesinde birleştirip eserlerine de yansıtan Muhammed el-Hâşimî'nin tasavvuf sahnesindeki önemi ile tasavvufî düşünce dünyasına kısa bir bakış mahiyetindedir. Bu bağlamda çalışma müellifin “*ed-Dürretü'l-müntesiratü fi ecvibeti'l-esileti'l-aşera*”, “*el-Hallü's-sedid lima teşkelehu'l-mürîd*” ve “*Şerhu şatranji'l-ârifin*” adlı risâleleri ekseninde hazırlanmıştır. Hâşimî'nin adı geçen eserlerdeki kabz, bast, mârifet, mürşid, mürîd ile zikir gibi bazı kavramlara dair görüşleri irdelenerek ele alınmıştır. İlgili görüşler; Ebü'l-Hasen eş-Şâzeli, İbnü'l-Arabî, Kuşeyrî, Hucvirî ve Herevî gibi daha nice kadîm mutasavvıfın görüşleri ile mukayese edilmek suretiyle değerlendirilmiş ve böylece Muhammed el-Hâşimî'nin tefekkür zeminine kısmen ışık tutulmuştur. Ayrıca makalede, Hâşimî'nin tasavvufî gelenekten izler taşıyan kimi kavramlar arasında işaret ettiği bağlamlara da dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Şâzeliyye, Muhammed el-Hâşimî, Görüşleri, Tasavvuf Kavramları.

Abstract

One of the recent sufis, Muhammad al-Hashimi al-Tilimsani, who is of Algerian descent but Syrian as his place of residence, is a personage who has mastered the exoteric and esoteric sciences. As an Ash'ari theologian, he attracted attention and served as the sheikh of the Shadhiliyyah Sufi order's Derqawiyyah and Alawiyyah branches, which have followers in various countries such as Egypt, the Maghreb, and Jordan. This study is a brief overview of the importance of Muhammad al-Hashimi, who adopted the advocacy of the ahl as-sunnah creed as a principle and who combined science and wisdom and reflected them in his works, in the Sufi scene and the world of Sufi thought. The study is centered around three of his treatises: *ad-Durrah al-Muntashirah fi Ajwibat al-As'ilah al-Asharah* (*The Scattered Pearl in Answering Ten Questions*), *al-Hall as-Sadid lima Ishkalahu al-Murid* (*The Sound Solution to What Troubles the Seeker*), and *Sharh Shatranj al-'Arifin* (*A Commentary on the Chessboard of the Gnostics*). His views on concepts such as contraction (qabz), expansion (bast), gnosis (ma'rifah), spiritual guide (murshid), disciple (murid), and remembrance (dhikr) are analyzed. These perspectives are compared and evaluated in light of the ideas of earlier Sufi masters such as Abu al-Hasan al-Shadhili, Ibn al-Arabi, Qushayri, Hujwiri, and Harawi, thereby shedding some light on the intellectual foundations of al-Hashimi's thought. Additionally, the article draws attention to the connections al-Hashimi identified between certain concepts that bear traces of the Sufi tradition.

Keywords: Sufism, Shadhiliyya, Muhammad al-Hashimi, his perspectives, Sufi concepts.

Giriş

Kitap ve sünnetin belirlediği çizgide ilmî ve irfânî muaşeret ile mârifet hakikatlerini halka tevzî etmeyi gaye edinen Muhammed el-Hâşimî (ö. 1961), son dönem muasır sûfîlerindedir. Tasavvuf ve kelâm üzerine telif ettiği pek çok eser ile bilinen Muhammed el-Hâşimî'nin bazı tasavvufî görüşlerini konu edinen bu çalışma, onun sûfî kimliğine ve yaklaşımlarına ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Hâşimî, kurucusu Şeyh Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî'den (ö. 656/1258) adını alan Şâzeliyye tarikatının¹ genel prensip ve öğretilerini bazı eserlerine yansıtmıştır. Muhammed el-Hâşimî'nin özellikle müntesip olduğu Şâzeliyye tarikatının etkisiyle mârifet ve mârifetullah kavramlarına güçlü vurgu yaptığı görülmektedir. Nitekim Şâzeliyye'nin daha ziyade âdâb ve erkâna ihtimam gösterdiği² ve bu meyanda tarikat müntesiplerinin temel hedeflerinin mârifet sahibi bir derviş olmak olduğu bilinmektedir.³ Bilhassa Ahmed el-Alevî'nin tesis ettiği Şâzeliyye-Aleviyye tarikatının âdâb ve erkânında zikir oldukça önemli bir yer tutmaktadır.⁴ Tabii ki bunun gibi bazı kavramlar, bağlı olduğu tarikat ve kollarının bu gibi kavramlara verdiği ehemmiyet doğrultusunda Hâşimî tarafından da değerlendirmeye alınmıştır. Onun belirgin çizgisi Şâzeliyye tarikatı norm ve değer yargılarında şekil alsada hâhî Hâşimî, başkaca mefkûreleri de göz ardı etmemiştir. Binaenaleyh Hâşimî; Ebû Muhammed el-Cerîrî (ö. 321/933), Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), Hâce Abdullah el-Herevî (ö. 481/1089), Muhammed Gazzâlî (ö. 505/1111), Abdülkâdir Geylânî (ö. 561/1166), İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), İbn Atâullah (ö. 709/1309), İbn Acîbe (ö. 1224/1809) ve Ahmed el-Gümüşhânevî en-Nakşibendî (ö. 1894)⁵ gibi mutasavvıfların tefekkürâtını deruhte eden anlayışla düşüncelerini dışa vurmuştur. Bu

1 Ahmet Murat Özel, "Şâzelî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/385.

2 Mustafa Kara, "Ahmed el-Alevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/42.

3 Ahmet Murat Özel, "Şâzeliyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/387.

4 Kara, "Ahmed el-Alevî", 2/42-43.

5 Muhammed b. Aḥmed b. el-Hâşimî, "ed-Dürretü'l-müntesiratü fi ecvibetü'l-es'ileti'l-'aşera ev el-ecvibetü'l-vâkıyetü'l-vefiyye 'ale'l-es'ileti'l-İrâkıyye", *Mecmû' Resâilü'l-'ârifî bi'l-lâhi Te'âlâ eş-Şeyh Muhammed b. Aḥmed b. el-Hâşimî et-Tilimsânî* (Beyrût: Dârü'l-İmâm Yûsuf en-Nebhânî, 2020), 412, 415-417, 431, 441, 456; Muhammed b. Aḥmed b. el-Hâşimî b. 'Abdirrahmân el-Ḥasenî et-Tilimsânî, "Enisü'l-hâifin ve semirü'l-âkifin fi şerḥu şaṭrancî'l-'ârifin", *Mecmû' Resâilü'l-'ârifî*

minvalde makalemizde öncelikle Türkiye’de hakkında yeterli çalışma yapılmamış olan Şeyh Muhammed el-Hâşimî’nin hayatına veciz bir şekilde değinilip sonrasında ana hatlarıyla eserlerinden bahsedilecektir. Şeyhin eserlerinin tanıtımı akabinde sırayla kabz, bast, mârifet, mürşîd, mürîd ve zikir hususundaki tasavvufî görüşlerine dikkat çekilerek kendisinin irfânî düşünce yapısından kesitler sunulması düşünülmektedir.

1. Muhammed el-Hâşimî’nin Hayatı

Şâziliyye’ye bağlı Derkâviyye-Aleviyye tarikatı şeyhi olan Muhammed el-Hâşimî, 1881-1961 yılları arasında yaşamıştır. Aslen Cezayir kökenli bir mutasavvif âlim olan Muhammed el-Hâşimî’nin tam adı, Muhammed b. Ahmed el-Hâşimî b. Abdirrahmân b. el-Hasenî et-Tilimsânî’dir. Cezayir’in vilayetlerinden biri olan Vahran’da doğan el-Hâşimî,⁶ babasını erken yaşta kaybetmiş (1894), sonrasında ailesi ile Tilimsân’a gelerek buraya yerleşmiştir.⁷ Tilimsân’da çiftçilik ve baharat satıcılığı gibi işlerde çalışmış olup bu sayede ailesinin geçimine katkıda bulunmuştur. Öte yandan orada yaşadığı süre zarfında dini eğitimini de göz ardı etmeyerek Tilimsân’ın cami ve medreselerinde yapılan derslere iştirak etmiştir.⁸

Hâşimî’nin Derkâviyye tarikatına intisabı, şeyh Muhammed b. Yellis (ö. 1927) eliyle Tilimsân’da yaşadığı döneme rastlamaktadır.⁹ Söz konusu dönem, Fransızların Cezayir’i işgal ettiği, ülke genelinde İslâm karşıtlığının yaşandığı, halkın sefalet içerisinde bulunduğu; buna rağmen Fransızların asimilasyon ve sömürge politikasına karşı direniş gösterdiği yıllardır.¹⁰ Ülkedeki âlimlerin kısıpca alındığı ve İslâmî eğitime her türlü engelin çıkartıldığı bu süreçte Hâşimî, mürşîdi İbn Yellis ile birlikte Şam’a gitmek durumunda kalmıştır. Kısa bir süre sonra Hâşimî, o zamanki hâkim

bi'l-lâhi Tê'âlâ eş-Şeyh Muhammed b. Ahmed b. el-Hâşimî et-Tilimsânî (Beyrût: Dârü'l-İmâm Yûsuf en-Nebhânî, 2020), 510, 515.

⁶ İlyas Çelebi, “Hâşimî, Muhammed b. Ahmed”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/410; J.-L. Micron, “Al-Hâşimî”, *The Encyclopaedia Of Islam* (Netherlands: y.y., 1986), 3/261.

⁷ Muhammed Ridâ el-Kahvecî, *el-'Allâme Muhammed el-Hâşimî mürebbiyü's-sâlikîn* (Dımaşk: y.y., 2004), 85.

⁸ Micron, “Al-Hâşimî”, 3/261; Çelebi, “Hâşimî”, 16/410.

⁹ Micron, “Al-Hâşimî”, 3/261.

¹⁰ Aysel Fedai, *Fransa Hakimiyeti'nde Cezayir (1914-1954)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 121-123.

yönetimin Cezayirli ve Faslılara uyguladığı politika nedeniyle mürşîdinden ayrılarak Adana'ya gitmiştir. Ancak iki yıl Adana'da kalan Hâşimî, tekrar Şam'a dönmüş ve oraya yerleşmiştir.¹¹

Kendisini tevhdî, usûl ve fıkıh gibi pek çok şer'î ilimde de yetiştiren Hâşimî, bu ilmî sahalarda birçok âlimden ders almıştır. Abdülkâdir ed-Dükâlî (ö. 1926 veya 1934), Bedrüddîn el-Hasenî (ö. 1935), Emin Süveyd (ö. 1936), Muhammed b. Cafer el-Kettânî (ö. 1927), Muhammed Selîm el-Halvânî (ö. 1944), Muhammed b. Yûsuf el-Kâfî (ö. 1959), Mahmûd el-Attâr (ö. 1944) ve Necîb Keyvân (ö. 1933) gibi isimler sadece kendilerinden ilim tahsil ettiği Şamlı âlimlerden bazılarıdır.¹²

Muhammed el-Hâşimî, mürşîdi İbn Yellis'in vefatından kısa bir süre sonra hac yolculuğu sırasında Şam'da konaklayan Şeyh Ahmed b. Mustafa el-'Alevî'ye (ö. 1934) intisap etmiş ve kendisinden Aleviyye-Derkâviyye tarikatının halîfeliğini almıştır. Şam'da başta Emevî Camii olmak üzere Şâmiyye ve Nûriyye gibi medreselerde dersler vermiş ve bu derslere her kesimden geniş katılımlar olmuştur. Ayrıca Hâşimî, Şam'ın çevre köylerinde de zaviyeler kurarak hizmet çevresini genişletmiştir.¹³ Öte yandan çalışmaktan yorulmayan bir bibliyoman,¹⁴ eğitim-öğretime önem veren ilmî ve tasavvufî açıdan bir eğitmen olarak Muhammed el-Hâşimî, her kesimden insana ulaşıp Abdülkâdir İsâ (ö. 1991), Abdurrahman eş-Şâgûrî (ö. 2004), Abdülvekîl ed-Dürûbî (ö. 1993), Muhammed Saîd el-Burhânî (ö. 1967), Muhammed Saîd el-Kürdî (ö. 1972) gibi âlim-mutasavvif birçok öğrencinin yetiştirmesine katkıda bulunmuştur. İlmî ve tasavvufî bilgisi sadece Suriye ve kentleriyle sınırlı kalmayarak ülke sınırlarını aşmıştır.¹⁵

Muhammed el-Hâşimî, üstün ahlâkı, mütevazı yaşantısı, insanların üzerinden sıkıntılarını almayı seven ve sessiz kişiliğiyle bilinmektedir. Ailesine karşı nasıl hoşgörülü ve nazik ise etrafına da aynı tutumla yaklaşan, kimsenin kusurunu yüzüne vurmeyen, güler yüzlü, cömert; kim olursa olsun kendisini ziyarete geleni geri çevirmeyen konuksever mizacıyla da

11 Muhammed Muṭṭı' el-Hâfız - Nizâr Abâza, *Târihu 'ulemâi Dimaşk fi'l-ḳarni'r-râbi'a 'aşera el-Hicrî* (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 2016), 2/983; 'Abdülkâdir 'Isâ, *Ḥakâ'ik 'ani'l-tasavvuf* (Haleb: Dârü'l-'İrfân, 2007), 500.

12 'Abdülazîz Muḥammed Süheyl el-Ḥaṭîb el-Ḥasenî, *Ḡuraru'ş-Şâm fi terâcîmi Âli'l-Ḥaṭîb el-Ḥasenîyye ve mu'âşirihim* (Dimaşk: Dâru'l-Hisân, 1996), 2/818.

13 Micron, "Al-Hâşimî", 3/261-262.

14 eḲahvecî, *el-'Allâme Muḥammed el-Hâşimî*, 90, 94-95.

15 Ḥâfız - Abâza, *Târihu 'ulemâi Dimaşk*, 2/985.

tanınmaktadır.¹⁶ Direnişçi özelliğe sahip fikri yapısı ve Fransız işgaline karşı aktif mücadelesiyle ön planda yer alan el-Hâşimî, 19 Aralık 1961 tarihi, Salı günü Şam'da vefat etmiştir.¹⁷

Velûd bir müellif olduğu gözlemlenen Hâşimî'nin eserlerinden “*Nazmî ‘akîdeti ehli’s-sünne*” adlı eser, müellifin kelâm öğretilerinin nazım şeklinde kaleme aldığı en kısa risâlesidir. İlgili risâle, sadece beyitlerden müteşekkil olup şerh edilmeden okuyucusuna takdim edilmiştir. Ancak ileriki dönemlerde Hâşimî, bu risâlesini daha geniş bir okur kitlesine ulaştırmak ve ihvanının istifadesine sunmak için biri kısa diğer ikisi uzun olmak üzere toplam üç ayrı şerh yazmıştır. *Miftâhu’l-cenne şerhu ‘akîdeti ehli’s-sünne*¹⁸ adlı eser, müellifin bahsi geçen risâleye yazdığı şerhlerden yalnızca birisidir. Risâle, 1960 yılında “*Metnü ‘akîdeti ehli’s-sünne ma’a rakmi şafhati şerhihâ miftâhu’l-cenne ve yelîhî nazmihâ ma’a rakmi şafhati şerhihi*” başlığı altında tertip edilerek neşredilmiştir.¹⁹ Kelâm ilmüne dair birtakım nüansları ihtiva eden eser, ehli’sünnet akidesinin genel prensipleri ekseninde ele alınıp o meyanda beyitlere açıklık getirmiştir.

Aynı minvalde *er-Risâletü’l-mevsûme bi-‘akîdeti ehli’s-sünne ma’a nazmihâ* ile *er-Risâletü’l-mevsûme bi-sebîli’s-sa’âdeti fî ma’nâ kelimeteyi’ş-şehâde ma’a nazmihâ*²⁰ ise müellifin kendisinin tek çatı altında bir araya getirerek 1929 yılında neşrettiği bir diğer eserdir. Eserde iki ayrı risâlenin birlikte takdimi söz konusudur. Eserin birinci bölümü, mezkûr “*Nazmî ‘akîdeti ehli’s-sünne*” adlı risâleye Hâşimî'nin yaptığı bir başka şerhi ihtiva etmektedir. Risâlede beyitler, daha kısa ve özlü izah edilmiştir ancak ilerleyen zamanlarda ilgili risâle, müellif tarafından daha da genişletilerek yeniden telif edilmiştir. Risâlenin ikinci kısmı ise birinci bölümde yer alan risâleden farklı olarak kelâm ilmi üzerine yazılmış bir başka eserdir. Müellifin vefatının ardından bazı düzenlemelerden geçirilerek bu bölüm teklî risâle şeklinde de yayınlanmıştır.²¹

16 Kâhvecî, *el-‘Allâme Muḥammed el-Hâşimî*, 21-22.

17 Kâhvecî, *el-‘Allâme Muḥammed el-Hâşimî*, 96-97, 180.

18 Kâhvecî, *el-‘Allâme Muḥammed el-Hâşimî*, 134.

19 Muḥammed b. el-Hâşimî et-Tilimsânî, *Metnü ‘akîdeti ehli’s-sünne ma’a rakmi şafhati şerhihâ miftâhu’l-cenne ve yelîyehu nazmihâ ma’a rakmi şafhati şerhihi* (b.y.: Matba’atü’t-Terakḳḳî, 1960/1380), 1.

20 Muḥammed b. el-Hâşimî et-Tilimsânî, *er-Risâletü’l-Mevsûme bi-‘akîdeti ehli’s-sünne ma’a nazmihâ & er-Risâletü’l-Mevsûme bi-sebîli’s-sa’âdeti fî ma’nâ kelimeteyi’ş-şehâde ma’a nazmihâ* (Dimaşḳ: Matba’atü’t-Terakḳḳî, 1929), 1.

21 Muḥammed b. el-Hâşimî et-Tilimsânî, *Mecmû’u Resâilil-‘ârif bi’l-lâhi Te’âlâ eş-Şeyḥ Muḥammed b. Ahmed b. el-Hâşimî et-Tilimsânî*, thk. ‘Âbdurrahmân Muḥammed Reşîd eş-Şe’âr (Beyrût:

Hâşimî'nin bir diğer kelâm içerikli risâlesi de *Şerhu nazmi 'akîdeti ehli's-sünne'*dir.²² Mezkûr risâle, Hâşimî'nin “*er-Risâletü'l-mevsûme bi-'akîdeti ehli's-sünne ma'a nazmihâ*” adlı risâlesinin yeniden düzenlenip yazıldığı eserdir. Başkaca ifade ile “*Nazmi 'akîdeti ehli's-sünne*” adlı esere yazılmış en uzun şerhtir. Müellifin ehl-i sünnet akidesinin kapsamlı şekilde ele alıp işlediği risâledir. Risâle, ilk olarak Hâşimî tarafından 1960 yılında Şam'da basılmıştır.²³ Daha sonra malûm eser, 2016 yılında tekli risâle şeklinde Lübnan'da yeniden basıma sunulmuştur.²⁴

el-Başşü'l-câmi' ve'l-berku'l-lâmi' ve'l-Ğaysü'l-Hâmî' fî mâ yete'allak bi's-Şan'a ve's-Şâni' Hâşimî'nin bir başka kelâm öğretileri üzerine yazılmış risâlesidir. Bahsi geçen risâle, Şam'da müellifi tarafından 1955 yılında neşredilmiştir. Aynı şekilde “*Dürretü'l-Behiyye*”²⁵ adlı eser de Hâşimî'nin kelâma dair yazmış olduğu risâlelerin arasında yer almaktadır.

Hâşimî'nin *ed-Dürretü'l-müntesiratü fî ecvibeti'l-esileti'l-aşera*,²⁶ adlı eseri ise tasavvuf öğretileri bağlamında şekillenen bir risâledir. Eser, soru ve cevap şeklinde teşekkül etmektedir. Ayrıca adı geçen eserde müellifin tasavvufun temel konularını, bazı meseleler içerisinde konumlandırarak izah ettiği görülmektedir. Bunun yanında ele alınan meselelerin de kimi mutasavvıfın bakış açısına dayandırılarak açıklığa kavuşturulduğu izlenmektedir.

Müellifin tasavvuf düzleminde telif ettiği bir başka eser de *el-Hal-lü's-sedîd lime'steşkelehü'l-mürîd*dir.²⁷ Eser iki temel veçheden oluşmakta olup ilk veçhesi bir mürîd için olası problemlerin çözüme kavuşturulması adına kaleme alınmıştır. İkinci veçhesi ise seyr ü sülûkta ilerlemekte olan sûfinin tasavvuf meşrebine uygun hâl ve hareketlerinin sıralandığı ayrıca edep ve ölçütlerinin tertip edilip yazıldığı bölümdür.

el-Kavlü'l-faşlü'l-kavîm fî beyânî'l-murâd min vaşiyyeti'l-Hakîm, akî-de ve tasavvuf prensiplerinin birbirini dengeleyen noktalarının işlendiği risâledir. Bu risâle bir hikâye üzerinden ilerleyip vermek istediği kelâm ve

Dârü'l-İmâm Yûsuf en-Nebhânî, 2020), 139.

22 'Abdülkâdir Ayyâş, *Mu'cemü'l-müellifîn's-Sûriyyîn fî'l-ğarnî'l-işrîn* (Dimaşk; Dârü'l-Fikr, 1405), 524.

23 Muhammed b. el-Hâşimî et-Tilimsânî, *Şerhu nazmi 'akîdeti ehli's-sünne* (Matba'atü't-Terakki, 1960), 1.

24 Sîdi Muhammed b. el-Hâşimî, *Şerhu nazmi 'akîdeti ehli's-sünne*, thk. 'Âbdurrahmân Muhammed Reşîd eş-Şe'âr (Beyrût: Books-Publisher, 2016/1437), 2.

25 'Abdülkâdir 'Îsâ, *Hakâ'ik 'ani't-tasavvuf*, 504.

26 Tilimsânî, *Mecmû'u resâil*, 139, 271.

27 Kâhvecî, *el-'Allâme Muhammed el-Hâşimî*, 137.

tasavvuf mesajlarının hâmilî olması bakımından kısmen Hz. Mevlânâ'ya (k.s) ile benzerlik addetmektedir.

Şerhu şaṭrancı'l-‘ârifîn²⁸ ise İbnü'l-Arabî'nin olduğu iddia edilen, satranca benzeyen tablonun kendi içinde tutarlılıkla izaha kavuşturulduğu risâledir. Müellif, eserde seyr ü sülûka karşılaşılması muhtemel zorlukları sıralamakta; ilgili zorluklar ile beraber bahusus alınabilecek tedbirlerden de bahsetmektedir. Zikredilen tedbirler dikkate alınmaz veya gerekli düzeltmeler ile sâlike müdahale edilmez ise hangi tehlikelerin kendisini beklediği bir levha üzerinde resmedilmeye çalışılmıştır.²⁹

2. Muhammed el-Hâşimî'nin Tasavvufî Görüşlerini Yansıtan Bazı Kavramlar

Muhammed el-Hâşimî, birçok konuda tasavvufî görüş serdeden bir sūfidir. Kabz, bast, mârifet, mürşîd, mürîd ve zikir anlayışı gibi başlıklar onun tasavvufî düşüncesini genel anlamda yansıtan başlıklardan bazılarıdır. Sūfî düşüncenin tasavvuf literatürüne yansımaları geniş çerçevede hâller ve makamlardan müteşekkildir. Seyr ü sülûk sürecinde genellikle hâller kabz ve bast ile başlar. Tasavvuf ilmine dair en ehemmiyetli klasiklerden birinin yazarı Kuşeyrî “Risale”sinde bu görüşü kabul etmektedir. Kabz ve bast, kendilerinden sonra gelen heybet-üns, mahv-isbat, fenâ-bekâ ve cem'-fark gibi birçok ikili hâli kişinin seyr ü sülûk sürecinde mutavassıt ve nihâi aşamalarında yaşadığı yüksek seviyeli hâllerin bir nüvesi konumunda bulunan iki hâldir. Biz makalemizde bütün hallerin çekirdeği mesabesinde olmasından dolayı öncelikle kabz ve bast kavramlarını seçtik. Seyr ü sülûkun neticesinde sâlikin iradesiyle ve gayretiyle bütün makamları teker teker aşmasındaki amaç Gazzâlî'nin *İhyau ulûmiddin* isimli eserinde vurguladığı gibi marifetûllaha ulaşmaktır. Biz de bu sebepten ötürü mârifet kavramını ele almayı tercih ettik. Bu manevî yolculukta kabz ve bastı yaşamış tecrübeli rehber kişi olması sebebiyle mürşîdi, kabz-bast hâllerini yaşayan sâlik olması nedeniyle de mürîd kavramlarını tercih ettik. Sâlik hedefine ulaşmasında vesile olan ve ehlisünnet tarikatlarının

28 Ömer Rıdâ Kehâle, *Mu'cemü'l-müellifin terâcimü muşannifiyi'l-kütübî'l-Arabiyye* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1414), 3/113.

29 Çelebi, “Hâşimî”, 16/411.

hemen hemen tamamında “*üssü'l-esas*”³⁰ kabul edilen aynı zamanda Kuşeyrî'nin mürşîdi Ebû Ali ed-Dekkân'ın “*Risale*”sindeki ifadesiyle “*velayetün menşûr*”³¹ sayması nedeniyle de zikir kavramını ele almayı uygun bulduk. Yani seçtiğimiz bu kavramlar, basit gibi görünse de bir sûfînin düşünce dünyasını aksettirme açısından önemli olduğu kanaatindeyiz. Diğer taraftan makalede bahsi geçen başlıklara dair Hâşimî'nin görüşleri ele alınıp değerlendirilirken zaman zaman benzer görüşlere sahip sûfîlerin görüşleriyle karşılaştırma yapmak suretiyle de makalemizi zenginleştirme yoluna gittik.

2.1.Kabz

Lügatte “daralma, kapanma, tutma, bir tutam” ve “mahv olma” gibi anlamlara gelen kabz, “emin olunan şeyden korkmak” anlamını içermektedir. Bast ile birlikte kullanılan bu terim, içinde bulunulan vakte yönelik “hâl”i temsil etmektedir. Ebü'l-Hasen eş-Şâzelî, kabzı “nûr altında zulmet” olarak değerlendirirken³² kimi sûfîler, mevcut an içerisindeki korku hâli olarak tanımlamaktadır. Kimileri de kabzı, tedip için paylama veya zorlama gibi kalpte vuku bulan şey şeklinde ifade ederken İbnü'l-Arabî de kabzı kulu Allah'a olan inancı ile doğrusal bir ilişkilendirme şeklinde ele almaktadır. Ona göre Hak, kulu inancına göre kabz etmiştir.³³ Kur'ân-ı Kerim'de de kabz ve bast kavramları geçmektedir fakat bu kavramlar, Kur'ân'da sûfîlerin terimleştirdiği manada kullanılmamıştır.³⁴

Tasavvuf klasiklerinde kabz hâli, genellikle Allah'ın celâliyle irtibatlı bir şekilde ele alınmıştır. Celâli gerektiren bir şeyin tefekkür edilmesi kabzın zuhûruna zemin hazırlaması ve Allah'ın gazabına karşı duyulan korkunun kişiyi aniden kuşatmasıyla bu kavramın ilintisine dikkat çekilmiştir. Sâlikte zuhûr eden korkunun kişiyi aniden kuşatmasıyla endişe ve hüznün derecesine ulaşılır ki bu da insanın temel ihtiyacı olan yeme içme

30 H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 165.

31 Abdülkerim Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyrî Risâlesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 301.

32 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), “kabz”, 333.

33 Muhiddin İbn Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 9/276.

34 bk. Elmalılı Hamdi Yazır, *Kur'ân-ı Kerim'in Yüce Meâli Metinsiz Türkçe Açıklaması* (İstanbul: Merve Yayınları, 2018), el-Bakara 2/245; el-Mâide 5/11; et-Tevbe 9/67; el-Kehf 18/18; Tâhâ 20/96; el-Furkân 25/46; ez-Zümer 39/67; el-Mülk 67/19.

isteklerini yok edecek seviyeye taşıyıp kişinin bedeninin zayıflamasına neden olabilir.³⁵ Hâşimî de tasavvuf kültürü içerisinde yetişmiş sûfî şahsiyet olması dolayısıyla kabz hâlini Allah'ın celâliyle bağlantılı gördüğü için daha spesifik şekilde kabzın takva kavramıyla ilişkisine dikkat çekmiştir. Kişinin yaşantısındaki takva düzeyi, Allah'ın celâlini tefekkür neticesinde kat ettiği derecesi ve kendisinde meydana gelen farkındalık kabz hâlinin zuhûruna zemin hazırlayan etmenlerdir. Hâşimî'ye göre kabz hâli, kişinin takvada derinleşip kendi eksik yönlerini fark etmesiyle iç dünyasını kuşatan celâl ve kahrın nefesine yansımadır.³⁶

Hâşimî, kişide kabz hâlinin zuhûrunu muttaki hayat sürme düzeyindeki nitelikli yaşantı ile ilişkilendirirken meseleyi daha da ileri boyuta taşıyarak kabzın ortaya çıkışını Allah'tan gâfil oluş durumuyla bağlantılı görmektedir. O, kabzın zuhûrunu kişinin gaflet içinde olmasıyla irtibatlandırılmasını, aslında farklı düzeylerde bu hâlin meydana gelişine ışık tutan bir durum olarak ifade etmektedir. Zira ona göre takva, havf ve hüznün kişiyi kuşatmasıyla zuhûr eden kabz hâli ile günlük vird ve zikirinde istikrar içinde olan sâlikin vazifelerini yerine getirmede ihmalkârlık göstermesiyle meydana gelen kabz hâli de aynı zamanda yükselmiş olduğu derecesinde bir düşüşün göstergesi olması açısından önemlidir.³⁷ Nitekim gaflet içerisine düşme ile kabz hâliyle zuhûr arasında bir irtibatın olduğunu söyleyen İbn Kayyim el-Cevzî (ö. 751/1350), bu kabz hâlini, kabz-ı te'dîb durumu olarak görmektedir. İbn Kayyim, kabz-ı te'dîb hâlini sadece gafletten dolayı değil, aynı zamanda kötü düşünmeden de kaynaklanacağı görüşündedir.³⁸

Sûfilerin kaleme aldığı tasavvufî eserlerde sâlik ve ârifte kabz hâlinin zuhûruna sebep olan birçok etkenin varlığından bahsedilmiştir.³⁹ Hâşimî de şeytanın bir çeşit ilhamı olan vesvesenin kişinin kalbine gelişini, kabz hâlinin zuhûr sebepleri arasında görmektedir. O, aynı zamanda vesvesenin kulda meydana gelişiyse Allah'tan başkasına itimat etme arasında

35 Yüksel Göztepe, *Tasavvufta Temel Kavramlar "Haller ve Makamlar" - Kuşeyri Örneği-* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2012), 148.

36 Hasenî et-Tilimsânî, "Şerhu şaṭrancı'l-ârifin", 526.

37 Hasenî et-Tilimsânî, "Şerhu şaṭrancı'l-ârifin", 560-561.

38 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricu's-sâlikîn*, çev. Komisyon (İstanbul: İnsan Yayınları, 1994), 3/255; karşı. İbn Kayyim Şemseddîn Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye, *Medâricu's-sâlikîn*, thk. İmâr 'Âmir (Kâhîre: Dâru'l-Ḥadis, 1993), 3/234.

39 Göztepe, *Tasavvufta Temel Kavramlar*, 147-158.

da bağ kurmaktadır. Bu meyanda Hâşimî, kişinin ağyara meyletmesini ve Allah'tan başkasıyla ilgilenmesini manevî bir düşüş kabul etmektedir. Ona göre kul, üst derecelere ulaşmış olsa bile mâsivâyâ meylederse bu, onun kabz hâlinin zuhûr etmesinin sebeplerinden biri olduğunun işareti- dir. Hâşimî, kişinin bu durumdan kurtuluşunu ancak Allah'a yönelmekle mümkün görmektedir. Bu hâlet-i rûhiyedeki insanın içerisinde bulundu- ğu vesveseden temizlenmesinin Allah'ın himayesine girmek ve O'na iltica etmekle gerçekleşeceği görüşündedir. Hâşimî, bu noktada şu ayeti referans almıştır: “*O halde hemen Allah'a kaçın.*”⁴⁰ Zira Hâşimî'ye göre kabz hâlini yaşayan sâliklerin sıkıntılardan kurtuluşu ve şifası bu ayette gösterilen çıkış yoludur.⁴¹

2.2. Bast

Lügat anlamı itibariyle “genişletme, yayma,⁴² kabz hâlinin zıddı, aklın ayık olması, kalbî rica, niyaz ve yalvarma hâli” olarak tanımlanan bast,⁴³ *Lüma*'da “Allah'ın mârifet ehline tanıdığı genişlik” olarak ifade edilmek- tedir. Bu hâle erenlerin kabzda alıkonulan yeme, içme, konuşma gibi eylemleri yeniden kazandıkları dile getirilmektedir.⁴⁴

Hâşimî, bast hâliyle irfânî geleneğin üzerinde titizlikle durduğu edep kavramı arasında yakın ve doğrudan bir irtibatın varlığına dikkat çek- mektedir. Bast hâlini mutasavvıfların her daim müridlere tavsiye ettikleri gibi onların bunun için işin hem başında hem sonunda edeplere dikkat etmesi gerektiği yönünde telkinleri de olmuştur. Hâşimî'ye göre bast hâ- liyle büyük ferahlık, genişlik ve gönül hoşluğu durumu olmasından dola- yı âdâba hassasiyetle uyulmalıdır ve gevşekliğe meydan verilmemelidir. Bir yönüyle bast hâli, âdâb içinde olmak demektir. Eğer kişi bast hâlin- deyken âdâba uygun hareketlerde bulunmaz ise hedefine ulaşmak şöyle dursun her an seyr ü sülûk sürecinde ayağı kayabilir. Zira Hâşimî'ye göre âdâb ve kurallara uymak, bast hâlinin sağlıklı olduğunun ölçütüdür. Bastı yaşayan kişi, rahat ve genişlik içerisinde olsa dahî genişlik ve müreffeh

40 Ez-Zâriyât 51/50, 420.

41 Hasanî et-Tilimsânî, “Şerhu şaṭrancî'l-‘ârifîn”, 527.

42 Kadir Güneş, *Arapça - Türkçe Sözlük el-Mu'cemü'l-'Arabî - Türkî* (İstanbul: Mektep Yayınları, 2021), “bast”, 73.

43 Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “bast”, 85.

44 Ebu Nasr Serrâc Tûsî, *İslâm Tasavvufu: el-Lüma'* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2019), 403.

hâlinde değilmiş gibi hareket etmek durumundadır. Kısaca Hâşimî, gerek çevresel gerekse ruhsal rahatlığın kişiyi lakaytlığa itmeyen psikoloji ile eylemde bulunmamasının bast hâlindeki sâlik için lüzumlu bir davranış olduğu kanaatindedir.⁴⁵

Hâşimî, bastı sûfî gelenekte her vesileyle vurgulandığı gibi anlam itibariyle neşe, sürur, rahatlık ve manen kendinden geçerek sarhoşluk manasındaki sekr hâli olarak kabul etmektedir. Haşimî, bast hâlini kabz hâliyle birbirini takip eden durumda gördüğü için olsa gerek daha ziyade kabz hâliyle ilintili olan sekr kavramıyla birlikte zikretmektedir. O, aynı zamanda kalpte beliren inkişaf hâli ile manen aydınlanma durumunu bast kavramıyla irtibatlandırarak ona dâhil etmektedir. Ayrıca Hâşimî, bu hâlin bir mürîdin seyr ü sülûkunda kendini gösterdiğinde o kimsenin çok dikkatli olması gerektiğini de salık verir. O, bu aşamada sâlikin bast hâlinde uyması gereken âdaba uygun davranışlar sergilemekle yükümlü olduğu kanısındadır.⁴⁶

Hâşimî'ye göre bastta aşırı rahatlık ve gevşeklik meydana gelmesi hâlinde sâlikin nefsinin oyunlarına karşı uyanık bulunup nefsine hâkim olacak şekilde hareket etmesi elzemdir. Bastın kişiyi sevk edebileceği edep dışı davranışlara karşı ona gem vurması gerekli olduğu gibi insanlarla sosyal ilişkilerinde sessiz kalmayı tercih ederek onlarla faydasız konuşmadan da uzak durması lazımdır. İnsanlarla anlatılan davranışlar içinde bulunması seyr ü sülûk ehlinin uyması lüzumlu kurallar olarak kabul edilmektedir. Bast hâlini yaşayan mürîd, Allah'a karşı kulluğun ve şeyhine karşı mürîdlik edeplerinden tarikatın gereklerinden olan ibadetlerini yerine getirmeyi ihmal etmemelidir. Yine bu mertebeye ulaşmış durumdaki mürîd sürekli Allah'ı zikretmeye devam etmeli, bu ibadeti kendisine nasip eden Allah'a karşı şükrü elden bırakmamalıdır. Bast hâlinde mürîd, her an yükseliş içerisinde bulunduğundan halveti tercih edip halka karışmamaya özen gösterir. Neticede Hâşimî'ye göre bastı yaşayan mürîd, zikredilenlere dikkat ettiği takdirde bastın hakkını yerine getirmiş sayılır.⁴⁷

Bu noktada şunu da belirtmemiz gerekir ki tasavvuf tarihinde önemli sûfilerden biri olan Kuşeyrî (ö. 65/1072), kabz ve bast hâllerini sâlikin seyr ü sülûku esnasında kalbinde sürekli varlığını devam ettiren iki nitelik

45 Hasenî et-Tilimsânî, "Şerhu şaṭrancı'l-ârifîn", 527-528.

46 Hasenî et-Tilimsânî, "Şerhu şaṭrancı'l-ârifîn", 528.

47 Hasenî et-Tilimsânî, "Şerhu şaṭrancı'l-ârifîn", 527-528.

olarak görmektedir. O, kabz ve bast hâlinin her ikisinde de muhabbetin devam ettiği görüşündedir.⁴⁸ İbnü'l-Arabî ise kabz ve bast hâllerini yaşayan kişide muhabbetin kendini göstereceğini ancak bu muhabbetin kimde ve ne şekilde gerçekleştiğinin açıkça anlaşılamayacağını, bu hâlinin göstergesinin ise kişide zuhûr eden sevinç ve hüznün hâli olduğunu belirtir.⁴⁹ Kabz ve bast tecrübesini Herevî (ö. 481/1089), Allah'ın kendisi için seçtiği, sakındığı ve koruduğu kimselerin makamı olduğunu söyler. Ona göre bast ise kulun zâhirini ilim ve kulluğun gereklerini yerine getirmesi, bununla birlikte bîatını da mârifet ile meşgul etmesidir.⁵⁰

Kabz ve bast ile ilgili nakledilen verilerle Hâşimî'nin bu iki tecrübeye dair aktarımları arasında bariz benzerlikler söz konusudur. Sonuç itibarıyla kabz ve basta dair Hâşimî de bu tecrübelerin Hakk'ın birer lütfu olup O'nun lütfu ile gerçekleştiği anlayışına hâkimdir. Bilhassa kabz ve bast tecrübesindeki kişinin dinin zâhirine uygun davranışları terk etmemesi gerektiği ve bu iki tecrübenin Hakk'ın muhabbetinin bir neticesi olarak kişiye tattırıldığı yönündeki değerlendirmeler, Hâşimî'de de mevcuttur. Hâşimî'nin bu tespitleri, onun Kuşeyrî, İbnü'l-Arabî ve Herevî gibi isimlerin izini süren bir sûfî olduğuna işaret etmektedir.

2.3. Mârifet

Lügatte mârifet, “bir şeyi olduğu gibi algılamak, anlamak”,⁵¹ “tanımak, bilgi, tecrübî ve amelî bilgi” anlamlarına gelmektedir. Tasavvûfî bir terim olarak ise “Sûfîlerin iç deneyimlerine dayanarak, manevî ve ilâhî hakikatlerin tadına vararak ulaştıkları bilgi” demektir.⁵² *Fütuhât'* ta ilâhî bir nitelik olup keşfî bir bilgi olarak ifade edilen mârifet, “Hakikatleri, Hakk'ın eşyadaki tecellisini, şeriatın dili ile kullara Allah'ın hitap şekli, varlıktaki kemâl ve eksikliği, hakikatleri bakımından kişinin nefsinin, bitişik ve ayırık âlemler ile hayali, son olarak da hastalık ve devayı bilmek”

48 Abdülkerim Kuşeyrî, *Mensûrû'l-hitâb fî meşhûrî'l-ebvâb* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4128), 149a.

49 İbn Arabî, *İlâhî Aşk*, çev. Mahmut Kanık (İstanbul: İnsan Yayınları, ts.), 19.

50 Abdullah Ensârî Herevî, *Menâzilü's-sâirîn* (Beyrût: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988), 118-119.

51 *el-İrşâd Ma'acim Mu'asır 'Arabî - 'Arabî*, haz. Hâlis Tefvîk Mûsâ (Suriye: Dârü'l-İrşâd lî-neşr, 2001), “mârifet”, 379.

52 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2016), “mârifet”, 236.

noktasından yedi hususu bilmek ile ilişkilendirilmiştir.⁵³ Her sūfî kendi zevkine, yaşadığı hâllere ve elde ettiği tecrübelerle göre bir mârifet tanımı yapmıştır. Mârifet, dinî alanda ilimle uğraşan âlimlerin hem de sūfîlerin ortak kavramlardan biri olmasına rağmen her iki grubun da mârifete yaklaşımları birebir örtüşmez. Şeriat âlimleri ilimle mârifet arasında pek fark görmezken sūfîler, mârifete ilimden daha husûsî anlamlar yüklerler.⁵⁴ Buna göre sūfîler, ârif ile âlimi aynı mânâda kullanmaz. Onlara göre ârif, bazı vasıfları itibariyle âlimden ayrılır. Kuşeyrî'nin ifadesine göre ârif, Hakk'ı isim ve sıfatlarıyla bilen, fiillerinde Hakk'ın rızasına uygun hareket eden ve kötü ahlâktan Hakk'ın lütfu ile kurtulmuş kimsedir. Ârifin içinde bulunduğu hâli mârifet olarak nitelendiren Kuşeyrî'ye göre kişi, mârifete ancak mücâhede ve riyâzetle ulaşabilir.⁵⁵ Kuşeyrî'nin mârifete dair anlatımlarının benzerini Hucvirî'de (ö. 1072?) de görmek mümkündür. O da Kuşeyrî gibi sūfîlerin sadece ifadeler ve ibareler konusunda bilgi sahibi olan kimselere âlim, buna karşılık bir şeyin aslına, hakîkatine dair bilgi sahibi olan kimselere ârif dedikleri bilgisini aktarmıştır.⁵⁶

Hâşimî de sūfîlerin ârif ve âlim ayrımını çağrıştıran ifadelerle mârifet kavramını izah etmiştir. Hâşimî, kişinin mârifet anlayışındaki yetkinliğini evren hakkında sahip olduğu bilgiyle doğru orantılı görmektedir. Ona göre kişi, kâinat hakkında ne kadar bilgiye sahip olur ve ne kadar kâinatın yaratılışındaki kusursuzluğu idrak edip onu keşfedebilirse bu kâinatın kemâl sıfatlarla kuşatıldığının farkına varıp bir olan yaratıcısının varlığına muttali olur. Bu sayede kul, tanıyıp anladığı kâinatın bir olan yaratıcısının varlığına arif olur. Diğer bir ifade ile kâinatın ârifi olmak, bir yaratıcının varlığının ârifi olmakla paraleldir. Zira yaratılmışlığa ârif olup farkındalığa ulaşmış kişi, evrenin ve bununla birlikte Hâlik'ı hakkında mârifet sahibi olabilir.⁵⁷

İşte bu sebepten olsa gerek ki Hucvirî'ye göre mârifet dünya ve ukbâdaki bütün iyiliklerin temeli kabul edilir. Bundan dolayı bütün zaman ve durumlarda mârifet, bir kul için Allah'ı tanımada en önemli vasıta ve

53 İbn Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiye*, 8/105,110.

54 Göztepe, *Tasavvufta Temel Kavramlar*, 502; Ayrıca bk. Abdülkerim Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, thk. İbrahim Besyûnî (Kâhire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 2000), 2/348.

55 Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 398.

56 Ali b. Osman Cüllâbî Hucvirî, *Keşfu'l-mahcûb Hakikat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 533.

57 Hâşimî et-Tilimsânî, "Şerhu şaṭrancı'l-ârifin", 549.

ulaşılan bir ilim olarak görülmüştür.⁵⁸ Bu âleme Allah'ın bir fiili olması cihetiyle bakan ve ona muhabbet duyan kimse yalnızca Allah'ı tanıyan ve O'nu sevendir. Bütün bunlar âleme bakıp da belli idrak düzeyine çıkan kimse, seçkin niteliklere haiz kimsedir.⁵⁹ Nitekim tasavvuf klasiklerine baktığımızda bazı sûfilerin mârifeti çeşitli tasavvuf ıstılahlarıyla birlikte değerlendirdiklerini görmekteyiz. Bazı sûfiler mârifet ile havf arasında bir ilişki kurarken bazısı takva ve verâ' makamıyla veya kabz ve heybet halleriyle bağlantılı mârifet açıklaması yapmaktadır. Kimi sûfilere göre ise mârifet artınca dünyaya dalma korkusu kişinin mârifeti oranında artacağı görüşü hâkimdir. Bu tecrübede olan ârif, havf ve takvâ makamında bulunmaktadır. Yine bazı sûfiler ârifin mârifeti seviyesine göre maişetinin de saf ve temiz olacağı, müreffeh bir ömür süreceği, her mahlûkun ondan sakınacağı ve onun kalbinde ise Allah ile ünsiyet içinde olduğu için kendisine hiçbir mahlûkun korkusunun ilişmeyeceği düşüncesindedir. Bu durumdaki ârifin ise teslim makamında ve ünsiyet hâli içerisinde bulunduğu görüşündedirler. Böyle bir kimse, mârifatullahı ulaşırsa maddî şeylere rağbeti kalmaz. Aynı zamanda bu vasıflarla donanmış şahsın kendisi zühd makamını gerçekleştirmiş olduğu gibi mârifeti de zühd merkezlidir. Bunu gerçekleştiren kimse mârifetullah anlayışının zirvelerine ulaşmış Hallâc-ı Mansur'un (ö. 309/922) işaret ettiği gibi tamamen Allah'ın tasarrufundaki sûfilerin mârifet anlayışına kavuşur. Hatta daha da ileriye giderek hayret mertebesine ulaşabilir.⁶⁰ İbnü'l-Arabî de havf ve recâyı gelecekle ilişkilendirmesine rağmen kabz ve bastı, kişiye gelen ilhama göre vakit içerisinde birbiriyle alâkalı hâller olarak izah etmektedir. İbnü'l-Arabî bast hâlinin ahirette cennette dahî devam edeceğini ifade ederken kabz hâlinin sadece dünyada gerçekleşeceğini belirtir. Ona göre kabz Allah'ın kahr tecellisinden kaynaklanırken bast hâli ise cemâl tecellisinden kaynaklanmaktadır.⁶¹

58 Ali b. Osman Cüllâbî el-Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb* (Kâhire: Mektebetü's-Şegâfeti'd-dîniyye, 2007), 297.

59 Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *Yüce Hakikatler ve Şâziliye Tarikatı Te'yîdü'l-Hakikatü'l-Âliyye ve Teşyîdü't-Tariki's-Şâziliyye*, çev. Ferzende İdiz (İstanbul: Semerkand, 2013), 125.

60 Yüksel Göztepe, *Abdulkerim Kuşeyri'nin Uyanu'l-ecvibe fi Funûni'l-Esilesi'nin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirilmesi* (İstanbul: Asitan Kitap, 2019), 513.

61 Suat Hakim, *el-Mu'cemu's-sûfî* (Bejrût: y.y., 1981), 898.

Tasavvufun önde gelen sûfilerinden Haris el-Muhasibî (ö. 243/857) kişide marifetin gerçekleşebilmesi için sahibinin basiret ehli bir kimse olması gerektiğini vurgular. Yine o, hâllerin kişi de bıraktığı etkiyi o kimsenin iman ve marifetiyle paralel görmektedir. Yani sâlikin, mârifet ve imanı kuvvetliyse yaşadığı hâller de kuvvetli, zayıfsa buna bağlı olarak hâlleri de zayıf durumdadır.⁶² Abdurrahman Sülemî (ö.412/1021) ise mârifeti tamamen lütf-ı ilâhî olarak görmektedir. Zira ona göre kişi içinden herhangi dünyevî bir şey geçirirse o kimsenin mârifeti sahih değildir. Çünkü mârifetin sıhhatli olmasının alâmeti, Allah'tan başka bir varlığa kalpte yer kalmamasıdır.⁶³ İşte bundan dolayı başta tevbe olmak üzere sabır, şükür, tevekkül ve rıza gibi birçok makam mârifetinin ilk basamaklarıdır.⁶⁴ Sülemî'nin vurguladığı bu düşünceleri, benzer ifadelerle Kuşeyrî'de de görmekteyiz.⁶⁵ Bu hususta Gazzâlî (ö. 505/1111) daireyi daha da genişleterek muhabbetin dışındaki bütün makamları mârifetullahı ulaşmak için alt basamak olarak kabul eder.⁶⁶ Ona göre mârifetullah, Kur'an-ı Kerim'in özüne ait ilimlerin en yücesi ve üstünüdür. Bütün diğer ilimler mârifetullahı elde etmek için öğrenilir.⁶⁷ Hatta tevhîdde fenâya ulaşma deneyimini de mârifetullahın bir neticesi olarak değerlendirir.⁶⁸ *Meşrebü'l-ervâh* müellifi eserinde ele alıp irdelediği bin menzilin tamamını, mârifetin sonuçlarından biri olarak görmektedir. Ona göre gerçek mârifet, Allah'ı müşahedenin bir sonucudur. Her mârifet, Allah'ın isim, fiil ve sıfatlarının letâifini sergilemektedir. Ancak bu bilinen mârifet, mârifetin hakikati değil, sadece sûretleridir. Mârifetin hakikati ise Hakk'ın

62 Ebû 'Abdillâh Hâriş b. Esed Muhasibî, *Risâletü'l-mürterşidîn*, thk. 'Abdulfettâh Ebû Gûdde (Kâhire: Dârü's-Selâm, 1402), 38, 170.

63 Abdurrahmân Sülemî, "Tis'a kütüp", çev. Süleyman Ateş, *Sülemî'nin Risâleleri*, thk. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981), 29, 123.

64 Sülemî, "Tis'a kütüp", 115-118.

65 Göztepe, *Tasavvufta Temel Kavramlar*, 504; Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 2/224, 225; Abdülkerim Kuşeyrî, *Uyûnü'l-ecvibe fî funûni'l-es'ile* (Amasya: Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, Amasya Beyazıt, 1434/1), 6b; Abdülkerim Kuşeyrî, *et-Tahbir fî't-tezkir*, thk. İbrahim Besyûnî (Kâhire: Dârü'l-Kütübî'l-'Arabî, 1998), 22.

66 Ebu'l-Vefâ Taftazânî, *Medhâl ile't-tasavvufi'l-İslâmî* (Kâhire: Dârü's-Sekâfe, 1991), 171-176.

67 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân* (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1992), 28.

68 Taftazânî, *Medhâl ile't-tasavvufi'l-İslâmî*, 177.

tarif ve sıfatıyla tecellisidir. Tarif ise Allah'ın kulunun kalbine tecelli etmekle sıfatlarını ve dolaylı yönden de zatını tanıtmıştır.⁶⁹

Hâşimî, mârifete farklı perspektiften yaklaşarak kulun yaratan ile yaratılanın farkını yakalayıp bilmek durumunda olduğunu savunmaktadır. O'nu bilmenin ve tanımanın yalnızca mevcudata bakılarak da görülebileceğini ve her mevcudun da görülmesinin doğru olduğu görüşündedir. Nitekim kulun evren içinde bulunması evrenin apaçık varlığının bir kanıtı ise ona göre kulun bu kanıtı tanınması öncelikleri arasında ilk sırada yer almak durumdadır.⁷⁰ Hâşimî yaşadığı çağın da etkisiyle olsa gerek mârifetten bahsederken daha ziyade müşahhas şeylerden hareketle izahlarda bulunmuştur. Zira onun hitap ettiği kesim pozitivist düşüncenin hâkimiyeti altında bulunduğu bir çağda yaşayan insanlardır. Bundan mütevellit mârifet ile kâinat arasındaki ilişkiden hareketle izahlarını yapmakta olduğu kanaatindeyiz.

2.4. Mürşîd

Kelime olarak “rehber olan, kılavuz, uyarıcı, irşad eden, doğru yolu gösteren” anlamındaki mürşîd,⁷¹ ıstılahta “hak yolu gösteren, sırat-ı müstakime erdiren” demektir.⁷² Bu kavramı Muhammed el-Hâşimî genel itibariyle “Şeyhü'l-mürşîd” olarak kullanmaktadır.⁷³ Mürşîdi, ıstilahî anlamına yakın bir manada kullanan Hâşimî, mârifetullahı vasil eyleyen yolun olmazsa olmazı, bir rehberi olarak değerlendirmekte ve mürşîd ile mürîdin birbiriyle uyum içerisinde bulunmasının son derece önemli olduğu görüşündedir. O, mürşîdin arzu ve isteğinin mürîdin muradıyla mutabakatını, mürîdin seyr ü sülûkta mesafe almasıyla doğru orantılı

69 Ebû Muhammed Ruzbihan Bâklî eş-Şîrâzî, *Kitabü meşrebi'l-ervâh*, thk. Nazîf Muharrem Havâce (İstanbul: Matba'atü Külliyyeti'l-Âdâb, 1973), 150-151.

70 Hâşimî et-Tilimsânî, “Şerhu şarhancî'l-ârifin”, 549.

71 İbn Manzûr, Ebu'l-Faql Muhammed b. Mükerrrem el-Mısrî, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrût: y.y., ts.), “mürşîd”, 3/175-176; Cevherî, İsmâ'il b. Hammâd, *es-Sihâh* (Kâhire: y.y., 1956), “mürşîd”, 1/141; Münâvî, Muhammed 'Abdurra'ûf, *et-Tevfîk 'alâ Mühimmati't-Te'ârif*, thk. Muhammed Rıdvan ed-Dâye (Beyrût: y.y., 1989), “mürşîd”, 340; Serdar Mutçalı, *el-Mu'cemü'l-'Arabiyi'l-ħadîs Araçça - Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995), “mürşîd”, 324.

72 Uludağ, “mürşîd”, 263.

73 Muhammed b. Ahmed b. el-Hâşimî et-Tilimsânî, “el-Ĥallü's-sedid lime's-teşkelehü'l-mürîd”, *Mecmû' Resâili'l-ârifi bi'l-lâhi Te'âlâ eş-Şeyh Muhammed b. Ahmed b. el-Hâşimî et-Tilimsânî* (Beyrût: Dârü'l-İmâm Yûsuf en-Nebhânî, 2020), 277, 323.

gördüğünden bu intibakta titiz davranılması gerektiğine işaret etmektedir. Ona göre Hak yolunda kılavuzluk yapan mürşîdin her şeyden önce mürîde rehberlik yapabilecek nitelikte olması ve mürîdin taleplerini karşılayabilecek yetkinlikte, kemâl noktasında ise mükemmil bir şahsiyet olması gerekir. Eğer anlatılan vasıflara sahip mürşîd-i mükemmil değilse rehber olan şeyh, rehberlik yaptığı mürîdin seyr ü sülûkunu ikmale erdirebilmesi mümkün değildir. Yani Hâşimî'nin nazarında mürîdin gerçek mürşîd-i kâmil bulması ne kadar önemliyse şeyhlik yapan kişinin de her şeyden önce seyr ü sülûk yaptıracak yeterlikte olması gerekir. Zira mürîdin seyr ü sülûkta sağlıklı yol alıp mesafe kat etmesi yetkin bir kılavuzun rehberliğinde hareket etmesine bağlıdır.⁷⁴

Şeyh veya müradif kavramıyla mürşîd tâliplerine sırat-ı müstakimi gösteren ve onlara rehberlik eden kimsedir. Bu kavram Kur'an-ı Kerim'de doğru yolu gösteren rehber manasında geçmektedir.⁷⁵ Ancak mürşîd teriminin ilk dönem zahidleri katında şeyh kavramıyla kullanıldığını gösteren ifadeler de bulunmamaktadır. İlk klasik eserleri telif edenlerden Kelâbâzî (ö. 380/990) ve Sülemî gibi mutasavvıfların büyük sûfiler için şeyh/meşâih sıfatını kullanmış olmaları mürşîd kelimesinin onların yaşadığı yıllarda bu manada kullanılmaya başladığını göstermektedir.⁷⁶

Şazelî tarikatı büyüklerinden olup çok sayıda nitelikli eser telif eden sûfilerden bir olan Ahmet Zerrûk'un (ö. 899/1493-94) "Terbiye Şeyhi" ile "Terakkî Şeyhi" olarak niteleyip sınıflandırmaya gittiği bu kavramı⁷⁷ Hâşimî ise tek bir mürşîdde toplamaktadır. Bu bağlamda şeyhin mürîdi ile sohbet, aynı vakitte ve teberrüken bir arada bulunmalarının şart olduğunu ifade etmektedir.⁷⁸

Mürşîd kavramı, tarihi süreçte şeyh ve pîr gibi farklı kavramlarla nitelendirildiği gibi dolaylı yünden de olsa bazı sûfilerin eserlerinde Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmış kişi manasında kullanılmıştır, mamafih bu ifade mecâzî anlatımdan ibarettir. Zira ahlâkın kaynağı Allah'ın esmâ ve sıfatlarıdır. Ancak durum her ne kadar böyle ise de bazı sûfiler kişilerin

74 Tilimsâni, "el-Ḥallü's-sedîd", 275-276.

75 el-Kehf 18/17.

76 Reşat Öngören, "Şeyh", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/50.

77 Hamide Ulupınar, *Ahmet Zerrûk Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2017), 214.

78 Tilimsâni, "el-Ḥallü's-sedîd", 276-277.

Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmasıyla ilgili ifadeler kullandıkları da bir hakîkattir. Bu üslup tasavvuf tarihi kitaplarına da girmiştir. Nitekim Allah ve Resûlünün ahlâkıyla ahlâklanmış bir mürşîd, mürîdinin hastalığını bilen ve bünyesinin kaldırabileceği ilacı kendisine reçete edendir. O ki sohbeti ile etrafını etkisi altına alan, kusurları gözler önüne sermeyen, boş işlerle uğraşmayan ve ilim-irfân sahiplerince kabul gören kimsedir.⁷⁹ Bu minvalde Muhammed el-Hâşimî, mürşîdi hikmeti ve âdâbı ile terbiye eden, iyi bir eğitmen ve tavsiyeleri ile insanı etkileyen nitelikleri taşıyan biri olarak görmektedir. Bu yüzden Hâşimî, onun hizmetgâhını bulunduğu yeri olarak görmez. Kendisini, mürîdi ile arasındaki engeli kaldıran ve Allah'a ulaştıran yolda tehlikelerden koruyarak mürîdine eşlik eden refik olarak tanımlamaktadır.⁸⁰ Hâşimî, mürşîdin mürîd ile ilişkisine böyle dikkat çekerken bazı tasavvufî eserlerde mürşîdin mürîde karşı nasıl bir tavır ve tutum içinde olmasını gerektiğini gösteren hususlar, maddeler hâlinde sıralanmıştır. Mürşîdin mürîdine karşı davranışları da onun gerçek manada mürşîd olup olmadığını gösteren özelliklerinden biri olarak belirtilmiştir. Son dönemlerde birçok mutasavvıf, tasavvuf usûlü ve tarihatlardaki kaidelerini yazıya aktarmıştır. Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî (ö. 1311/1894) de bu zatlardan biridir. O, bu hususta kaleme aldığı kitabında hâl ve kemâl sahibi olmayan, Allah ile beraberliği iddiadan öteye geçmeyen ve ucûb hastalığına yakalanan kimselerin insanlara mürşîdlik yapamayacağını ifade edip şer'î şerife uymayan bu insanlardan uzaklaşılması gerektiğini de belirtmiştir.⁸¹

Netice olarak ifade etmek gerekirse Hâşimî, sûfîlerin kadîm bir gelenek olarak mürşîdlere dair aktarımlarını benimseyen bu geleneğin devamını sağlama noktasında katkıda bulunan bir sûfîdir. Satır aralarında geçtiği gibi Hâşimî, mürşîd-i kâmilin itikâd, ibadet ve ahlâkî bazı özelliklerinden

79 H. Kâmil Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2011), 91.

80 Tilimsânî, "el-Hallü's-sedîd", 313, 315.

81 Cevdet Karaman, "Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Hazretlerinin Mürşîdi Mevlana Halidi Bağdadî'nin Hayat Hikâyesi", *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu: 03-05 Ekim 2013 - Gümüşhane: Bildiriler Kitabı* (Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014), 55-63; Halim Gül, "Nakşi-Halidi Şeyhi Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'nin Şeyh/Mürşîd Anlayışı", *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu 03-05 Ekim 2013 - Gümüşhane: Bildiriler Kitabı* (Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014), 231; Bu hususta geniş bilgi için bkz. Öncel Demirdaş, "Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'ye Göre Mürid-Mürşîd İlişkisinin Boyutları", *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu 03-05 Ekim 2013 - Gümüşhane: Bildiriler Kitabı* (Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014), 323-330.

bahsetmiş, mürşîd-mürîd ilişkisi bağlamında mürşîdin vazifeleri ve tesiri üzerinde durmuştur. Bu minvalde mürşîd-i kâmilin şahsiyeti, görevleri ve tesiri ile ilgili Hâşimî'nin aktarımları, kendisinden önce ve sonra konuyla alakalı aktarımlarda bulunan sûfiler arasında bariz bir benzerlik göstermektedir.

2.5. Mürîd

Hâşimî mürîdi, irâde/erâde kelimesinin “delicesine sevip istemek, onun için çok uğraş vermek”⁸² anlamıyla değerlendirerek tüm gayret ve çabasını sevgiliye ulaşmak için harcamaya niyet etmek olarak tanımlamaktadır. Ona göre mürîd, vuslat yolunda muradına erinceye kadar Allah'ın razı olacağı şekilde mücadele etmesi ve meşakkatli her duruma tahammül göstermesi gereken kişidir. O'nun yolunda olmak, fedakârlık ister.⁸³ O, bu meyanda Abdülkadir Geylânî (ö. 561/1166) gibi düşünmektedir. Kişi ya mürîd veya murâddır. Mürîdin de muradın da omuzlarına ağır yük biner. Çünkü istemek, isteğine kavuşuncaya dek zorlu yola girmek demektir. Bu yolun belası ve musibeti çoktur.⁸⁴ Aynı zamanda genel itibariyle sûfiler nazarında özel itibarla tasavvuf tarihinde son derece önemli yere sahip mutasavvif Kuşeyrî'nin nazarında mürîd terimi, kelimenin etimolojik yapısına uygun şekliyle mürîd, irade sahibi kimsedir.⁸⁵ Tıpkı bunun gibi âlim de ilim sahibi kişi anlamındadır. Bunlar iştikak kuralları gereği türetilen isimlerdir. Ancak sûfilerin kullanımlarında mürîd, iradesi olmayan kişidir. İradesini terk etmeyen kimse sûfilerin bakışına göre gerçek manada mürîd olamaz. İştikak kuralına göre de bunun tam tersine irade sahibi olmayan kimseye mürîd denilmez.⁸⁶ Nitekim büyük sûfi Vâsitî'ye (ö. 320/932'den sonra) göre mürîdin ilk makamı, kendi iradesiyle nefsânî arzularından vazgeçip Allah'a kavuşmayı irade etmesidir. Bu yönüyle Kuşeyrî, mürîd ile murad arasında ciddi manada fark görmez. O her hakikî mürîdi aynı zamanda da murad olarak da görmektedir. Bir mürîd, Allah'ın onu istemesi olmasaydı gerçek manada mürîd olamazdı. Çünkü Allah'ın gerçekleşmesini istemediği bir şeyin gerçekleşmesi düşünülemez. Bundan dolayı her

82 Louis Ma'lûf, *el-Müncid fi'l-Luğa* (Bejrût - Lübnân: Dârü'l-Meşrik, 1996), 286.

83 Tilimsânî, “el-Hallü's-sedîd”, 313, 315.

84 Abdülkâdir Geylânî, *Fütûhu'l-Gayb Âlemlerin Keşfi*, çev. Mehmet Bilal Yamak (İstanbul: Sufi Kitap, 2020), 200.

85 Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 285.

86 Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 283.

murad, aynı zamanda mürîddir. Bununla birlikte mürîdi mübtedî, muradı da seyr ü sülûkun sonuna ulaşmış müntehi; mürîdi yorgun ve bitkin durumda, sıkıntı ve meşakkat içinde bulunduğunu görenler olurken muradı, sıkıntılara girmeden lütf-ı ilâhiyle kendisine muamele edildiği için rahat içinde hedefine giden kimse olarak görenler de olmuştur. Bu iki kavram arasında hakîkatı ve sonuçları itibariyle ciddi bir fark görülmesi de murâd ekseriyette Cüneyd-i Bağdadî (ö. 297/909) gibi birçok sûfiye göre hedefe daha rahat ve sıkıntısız ulaşan kimse olarak görülmüştür.⁸⁷

Hâşimî, mürîdin şeyhi ile birlikte aynı teberrük yolunda olması kanaatindedir. Matlûbunu karşılayacak ve kendisini hakikaten irşâd edecek bir şeyhe intisap etmesi gerektiği düşüncesindedir. Aksi takdirde mürîd, onunla çıktığı bu yolda Hakk'a vasil olamaz.⁸⁸ Ancak kâmil ârifbillâh biri ile seyr ü sülûka koyulan bir mürîd için tehlike namına bir şey olmaz diyen Muhammed el-Hâşimî, ârif bir şeyhe sâhip olan mürîdin nefsinin terbiye bulup hevâsından arınabileceğinden bahsetmektedir.⁸⁹

Mürîd, Hâşimî'nin dikkatinde tefsir, hadis ve tasavvuf derslerine katılan, salih kimseler ile bir araya gelerek onları kendine dost edinendir. Dininin gereklerini iyi derecede bilip sonrasında tasavvuf meşrebine dâhil olandır. Şer'î hükümleri bilmeden, fıkıh kitaplarına muttali olmadan mürîd olunmaz diyen Hâşimî, Müslümanlığı sözde olanın tasavvuf makamında mürîdliği olmaz kanısındadır. Nitekim sûfilik ve mürîdlik onun anlayışında dinin hükümlerini korumaktır ve bu da fakihliği gerektirir.⁹⁰ Bu anlayışıyla onun "Mürîd, bütün isteklerini Kur'an'da bulan kimseye denir."⁹¹ diyen Gazzâlî'nin görüşüne iştirak ettiği görülmektedir.

Hâşimî'nin bir mürîdin seyr ü sülûkta Hakk'a vasil olup başarılı olması için bir mürşide bağlanarak edeplere dikkat etmesi gerektiğine dikkat çektiği bu durum,⁹² ona göre vuslat noktasına kadar devam etmesi gereken bir birlikteliktir. Öyle ki Muhammed Hâşimî bu mürîdi mürîd-i hakîkî (gerçek mürîd) olarak da tanımlamaktadır. Yani mürîd-i hakîkî olmanın yolu kendisine gerçek kulluğu tattıran, kul olmanın gereklerini

87 Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 286-287.

88 Tilimsânî, "el-Ḥallû's-sedîd", 275-276.

89 Hâşimî, "ed-Dürretü'l-müntesiratü fi ecvibeti'l-es'ileti'l-aşera", 423.

90 Ḥasenî et-Tilimsânî, "Şerḥu şaṭrancı'l-ârifin", 560-561.

91 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn Tercümesi*, çev. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Kampanya Kitapları, 2021), 2/435.

92 Tilimsânî, "el-Ḥallû's-sedîd", 275-276.

ona doğru üslûp ve veçhelerle gösterip öğreten bir mürşide adanmaktan geçmektedir. Ayrıca Hâşimî, mürîdin hayatı bu yolda geçecek olsa dahi seyr ü sülûkunu tamamlayıncaya kadar şeyhinin rehberliğinden çıkması gerektiğinin altını çizmektedir.⁹³ Hâşimî'nin değindiği bu hususlar, mürşidlerin kaleme aldığı birçok âdâb kitabında üzerinde durulan önemli bir husustur. Nitekim uyulması gereken edep kaideleri birçok eserin konusunu teşkil etmiştir. İşte onlardan biri tasavvuf ve tarikatlar alanında usûl kitabını kaleme alan müellif Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'dir. Ona göre mürîdin uyması ve mürşidine karşı gerçekleştirmesi gereken edepler şunlardır: Mürîd şeyhinin tavsiyelerini kabul etmeli ve mürşide saygıda kusur etmemelidir. Mürşide karşı sevgisi daim olmalıdır. Mürşidinin huzurunu bozacak hareketlerden ve ona yakışmayan davranışlardan uzak durmalıdır. Mürîd her yönüyle güvenilir şahsiyete sahip biri olmalıdır. Mürşidden kendi arzusuna uygun bir sohbet talebinde bulunmamalıdır. Mürîd, mürşidiyle bir mecliste bulunduğu esnada herhangi bir söz söylememeli ve herhangi bir işle meşgul olmamalıdır. Orada bulunan mürşidi, diğer kimselerin durumunu denetlememeli ve bu hususta son derece titiz olmalıdır. Mürîd, kendi yaptığı hizmetinin mürşidin himmetiyle gerçekleştiğini kabul etmelidir. Mürîd, gerekli bütün işlerinde mürşide uymalı ve ona asla muhâlif olmamalıdır.⁹⁴

2.6. Zikir

Sûfilerin seyr ü sülûkteki tesiri ve kişinin benlik inşasındaki fonksiyonu dolayısıyla üzerinde durdukları önemli bir başlık da zikirdir. Tasavvuf tarihi içerisinde birçok boyutuyla üzerinde durulan zikir, Hâşimî'ye göre ateşten farksızdır. Ona göre zikir, Allah'ı anmak şartı ile haramdan alıkoyma ve günahattan arındıran bir araçtır. Nûru zulmetten aydınlığa ve nârî ise habis hallerden; haram lokmadan bedeni yakarak kişiyi selamete kavuşturur.⁹⁵ Zikir, Hak ile her zaman birlikte olmak, O'nu anmak; bir an dahî O'ndan gâfil olmamaktır. Zikrin dil, kalp ve bedeninin diğer uzuvları ile gizli veya aşikâr yapılması mümkündür. Zikredilene müntesip olan

93 Tilimsânî, "el-Hallü's-sedîd", 277.

94 Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî, *Velîler ve Tarikatlarda Usûl (Cami'u'l-Usûl)*, çev. Rahmi Serin (İstanbul: Pamuk Yayınları, ts.), 184.

95 Hâşimî, "ed-Dürretü'l-müntesira", 417.

şeyleri zikir aracı ile tekrarlamaktır,⁹⁶ diyen İbn Atâullah (ö. 709/1309) ile aynı görüşü paylaşan Hâşimî, kulun Rabbini dili ve kalbiyle her zaman zikredebildiği gibi sair uzuvları ile de zikrini yapabileceği görüşündedir.⁹⁷ Tasavvuf tarihine bakıldığında bu zikir şeklinin farklı zaman diliminde bazı tarikatların çeşitli zikir uygulamalarından birisi olduğu aşikârdır.⁹⁸

Muhammed el-Hâşimî, yer yer bu kavramı bir ilâhî evren senfonisi düzeyinde imgeleştirmektedir. Bulunduğu yeri aydınlatan zikrin kimi zaman bir ağaç yaprağı hışırtısı ile kimi zaman bir rüzgâr esintisi ile ritme, zikre, dönüştüğünü, dolayısıyla bütün mevcudatta farklı formlarda ortaya çıktığı kanısını taşımaktadır. Bu meyanda Hâşimî, her bir zikrin kendi içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini, özellikle beşerin zikirlerinin tamamının bir cevher-i şerifin bileşiminden meydana geldiğini belirtmektedir. İnsanın yaşamı boyunca zikre ihtiyaç duyduğunu ifade ederek kulun Rabbine özleminden ileri gelen bir ses olup onu zorunlu bir haykırış, nida şeklinde tasavvur etmektedir.⁹⁹ Bu bağlamda Hâşimî'nin zikrin "bahsetme, anma, hatırlama, anlatma"¹⁰⁰ anlamlarını ele alıp değerlendirdiği fark edilmektedir.

Zikrullah ile Hakk'ın yakınlığına vâsıl olunur ise bu zikrin önceliği kalp tasfiyesi, nefis terbiyesi, vesvese ile şeytan elinden kurtulmaktır.¹⁰¹ Hâşimî, bu ilkedен hareketle zikir-i hakikî ile ancak zikredilenin kalpte yönetimi ele alacağını, kulun dilden öteye geçerek kalbini zikre dâhil etmesi gerektiğini kaydetmektedir. Bu sayede kalbin, nefsin kötü arzularını, insana hâkim olan şeytanları ve vesveseleri nuruyla temizleyeceği kanısındadır.¹⁰²

Sonuç

Muhammed b. Ahmed el-Hâşimî et-Tilimsânî'nin en belirgin yönü kelamcı bir sûfî olmasıdır. Kendisini bu yönü ile yazınlarında aksettiren müellifin on bir risâlesinden altı tanesi akîde üzerine telif edilmiş olup diğer beşi de tasavvufî veçhede kayda geçirilmiştir. Her iki sahanın öğretilerini,

96 Ali Tenik - Vahit Göktaş, *Allah'la Var Olmanın Yolu: Zikir* (Ankara: İlâhiyât, 2014), 131-187.

97 Hâşimî, "ed-Dürretü'l-müntesira", 415.

98 Tenik-Göktaş, *Allah'la Var Olmanın Yolu*, 131-187.

99 Hâşimî, "ed-Dürretü'l-müntesira", 416-418.

100 Mutçalı, *el-Mu'cemü'l-'Arabiyî'l-ħadîs*, 294.

101 Seyyid Ahmed Rifat b. İsmail, *Dervişlik Esasları Tarikat Sırları (Mir'at'ül-Mekâsîd)* (Konya: Kardelen Yayınları, 2011), 69.

102 Hâşimî, "ed-Dürretü'l-müntesira", 416.

birbirine hakikat payandası olması bakımından mâhir bir şekilde kullandığı görülen Hâşimî'nin “kabz, bast, mârifet, mürşîd, mürîd” ve “zikir” olmak üzere altı tasavvuf kavramı hakkındaki söylemleri ile ilgili örnekler çalışmamızda irdelenmiştir. Bu kertede müellifin sözü geçen kavramlar üzerinden tasavvufî disiplinler bakış açısı aralanmaya çalışılmıştır.

Mârifet hariç ele alınan görüşlerin uzlaşma noktasının insan olduğu saptanmıştır. Muhammed el-Hâşimî'nin kabz ve bast gibi iki akis kavrama bütüncül yaklaşımları dikkate alındığında insanın kulluk raddesindeki farklılıklarını değerlendirdiği tespit edilmiştir. Bu çizgide ilgili tespitleri arkalayan tanıtılar serdedilmiştir. Kulu kabza iten nedenler ile bunların devası, müellifin kendi anlatımlarından hareketle tarafımızca çalışmamıza birer karine olarak taşınmıştır. Benzer sûretle bast hâlindeki kulun âdâp kurallarına tutunması ve içinde bulunduğu sürecin idame noktalarının keyfiyeti zikredilmiştir.

Müellifin mârifet mefhumunu işlerken kulun Allah'ı tanınması ve O'nun varlığının ispatı niteliğinde evreni tanınması olarak tanımladığı görülmüş ve bu doğrultuda Hâşimî'nin mârifeti bakmak ve görmek arasındaki ince ve kesin bir çizgiye oturttuğu sezinlenmiştir. Şeyhin ancak bu doğru çizginin seyrinde kulun Rabbini hakikî manada tanınmasının mümkün olduğu ifhâm edilmiştir.

Mürşîd ve mürîd gibi birbirine yaslanan iki kavramın Hâşimî'nin nazarında gaye, yol ve vakit itibarıyla tam birlikteliği gerektirdiği, gerekçeleri ile işlenmiştir. Her ikisinin de yalnızca kendi içlerindeki koşulları tazmin ettiklerinde seyrin sahih ve vuslatın tam olacağı yönündeki kavilleri zapt altına alınmıştır. Temelinde İslâmî ilimleri tahsil etmemiş isimlerin mürîd ve mürşitliğinin bâtil olduğu; kalbin ve ruhun arınmasına yardımcı metotların ancak bu ilimler üzerine inşa edildiği mülahaza edilmiştir. Bu kapsamda şeyhin örnek ifadeleri kayda düşülmüştür.

Muhammed el-Hâşimî'nin zikir hususundaki görüşlerinin benzeti üzerinden yapıldığı izlenmiştir. “Nâr” ve “nûr” karşıt benzetileri ile kul üzerindeki işlevlerine değinilmiştir. Kul olarak insanın Rabbini cevârihi ile dillendirmesinin yanı sıra tüm evrenin Hâlik'ını kendine özgü zikir ile anmasının mümkün olduğu savunulmuştur. Zikirde “zikir”in amaç değil Hakk'ı anmanın asıl amaç olduğu ibarelerinde melhuz edilmiştir.

Netice olarak ifade etmek gerekirse Hâşimî, kelimacı bir sûfi olarak tasavvufî meselelere dair söylemleri ile dikkat çeken bir kimsedir. Onun

tasavvufî kişiliği üzerinde daha derinlikli çalışmalar yapılarak dönemimize yakın bir zamanda yaşayan bu sūfînin tasavvuf tarihinin seyrine olan katkıları çok boyutlu olarak gün yüzüne çıkarılmalıdır.

Çıkar Çatışması	Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.
Conflict of Interest	The authors declared that there is no conflict of interest.
Finansal Destek	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir.
Grant Support	The authors declared that this study has received no financial support.
Çalışmanın Tasarlanması Design of Study	AŞ (%50), YG (%50)
Veri Toplanması Data Acquisition	AŞ (%60), YG (%40)
Veri Analizi Data Analysis	AŞ (%60), YG (%40)
Makalenin Yazımı Writing up	AŞ (%50), YG (%50)
Makale Gönderimi ve Revizyonu Submission and Revision	AŞ (%50), YG (%50)

Kaynakça

- ‘Abdülkâdir ‘İsâ. *Hakâ’ik ‘anî’t-taşavvuf*. Haleb: Dârü’l-‘İrfân, 16. Basım, 2007.
- Ayyâş, ‘Abdülkâdir. *Mu‘cemül-müellifîni’s-Sûriyyîn fî’l-‘qarnî’l-‘iştirîn*. Dımaşk: Dârü’l-Fıkr, 1. Basım, 1405.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 5. Basım, 2009.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh*. Kâhire, y.y., 1956.
- Çelebi, İlyas. “Hâşimî, Muhammed b. Ahmed”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16/410-411. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Demirdaş, Öncel. “Ahmed Ziyâüddin Gümüştanevî’ye Göre Mürid-Mürşid İlişkinin Boyutları”. *I. Uluslararası Ahmed Ziyâüddin Gümüştanevî Sempozyumu 03-05 Ekim 2013 - Gümüştane: Bildiriler Kitabı*. 323-330. Ankara: Gümüştane Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Ebû Muhammed Ruzbihan Bâklî eş-Şirâzî. *Kitabü meşrebî’l-ervâh*. thk. Nazîf Muharrem Havâce. İstanbul: Matba’atü Külliyyeti’l-‘Âdâb, 1973.
- Elmalılı Hamdi Yazır. *Kur’ân-ı Kerîm’in Yüce Meâlî Metinsiz Türkçe Açıklaması*. İstanbul: Merve Yayınları, 2018.
- Fedai, Aysel. *Fransa Hakimiyeti’nde Cezayir (1914-1954)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Cevâhiru’l-Kur’ân*. Beyrût: Dârü’l-Fıkr, 1992.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâu Ulûmi’d-Dîn Tercümesi*. çev. Ahmed Serdaroğlu. 8 Cilt. İstanbul: Kampanya Kitapları, 2021.
- Geylânî, Abdülkâdir. *Fütûhu’l-Gayb Âlemlerin Keşfi*. çev. Mehmet Bilal Yamak. İstanbul: Sufi Kitap, 3. Basım, 2020.
- Göztepe, Yüksel. *Abdulkarim Kuşeyri’nin Uyûnu’l-ecvibe fi Funûni’l-Esilesi’nin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirilmesi*. İstanbul: Asitan Kitap, 1. Basım, 2019.
- Göztepe, Yüksel. *Tasavvufta Temel Kavramlar “Haller ve Makamlar” -Kuşeyri Örneği-*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Gül, Halim. “Nakşî-Halidî Şeyhi Ahmed Ziyâüddin Gümüştanevî’nin Şeyh/Mürşid Anlayışı”. *I. Uluslararası Ahmed Ziyâüddin Gümüştanevî Sempozyumu 03-05 Ekim 2013 - Gümüştane: Bildiriler Kitabı*. 225-234. Ankara: Gümüştane Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Gümüştanevî, Ahmed Ziyâüddin. *Velîler ve Tarikatlarda Usûl (Cami’u’l-Usûl)*. çev. Rahmi Serin. İstanbul: Pamuk Yayınları, ts.
- Güneş, Kadir. *Arapça - Türkçe Sözlük el-Mu‘cemül-‘Arabî - Türkî*. İstanbul: Mektep Yayınları, 2021.
- Hâfız, Muhammed Muṭ‘ - Abâza, Nizâr. *Târîhu ‘ulemâi Dımaşk fî’l-‘qarnî’r-râbî’a ‘aşera el-Hicrî*. 2 Cilt. Dımaşk: Dârü’l-Fıkr, 2016.
- Hakim, Suat. *el-Mu‘cemu’s-sûfi*. Beyrût: y.y., 1981.
- Ḥalîl Tefvîk Mûsâ. *el-İrşâd Ma’acim Mu’asır ‘Arabî - ‘Arabî*. Ḥumus - Suriye: Dârü’l-İrşâd li’n-neşr, 1. Basım, 2001.
- Ḥasenî et-Tilimsânî, Muhammed b. Aḥmed b. el-Hâşimî b. ‘Abdirrahmân. “Enîsü’l-ḥâifin ve semîrül-‘âkîfin fi şerḥu şarḥancî’l-‘ârîfin”. *Mecmû’ Resâilî’l-‘ârîfi bi’l-lâhi Te’âlâ eş-Şeyh*

- Muhammed b. Ahmed b. el-Hâşimî et-Tilimsânî*. 475-580. Beyrût: Dârü'l-İmâm Yûsuf en-Nebhânî, 1. Basım, 2020.
- Hâşimî, Muhammed b. Ahmed. "ed-Dürretü'l-müntesiratü fi ecvibeti'l-es'ileti'l-'aşera ev el-ecvibetü'l-vâkıyetü'l-vefiyye 'ale'l-es'ileti'l-'Irâkıyye". *Mecmû'u Resâilil-'ârif bi'l-lâhi Te'âlâ eş-Şeyh Muhammed b. Ahmed b. el-Hâşimî et-Tilimsânî*. 387-474. Beyrût: Dârü'l-İmâm Yûsuf en-Nebhânî, 1. Basım, 2020.
- Hâşimî, Sîdî Muhammed b. *Şerhu nazmi 'akîdeti ehli's-sünne*. thk. 'Âbdurrahmân Muhammed Reşid eş-Şe'âr. Beyrût: Books-Publisher, 1. Basım, 2016/1437.
- Haftîb el-Hasenî, 'Abdülazîz Muhammed Süheyl. *Ğuraru'ş-Şâm fi terâcîmi Âlil'-Haftîb el-Haseniyye ve mu'aşirîhim*. 2 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Hisân, 1. Basım, 1996.
- Herevî, 'Abdullah Ensârî. *Menâzilü's-sâirîn*. Beyrût: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- Hucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Keşfü'l-Mahcûb*. Kâhire: Mektebetü's-Segâfeti'd-diniyye, 2007.
- Hucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Keşfü'l-mahcûb Hakikat Bîlgisi*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. Basım, 1982.
- İbn Arabî. *İlâhî Aşk*. çev. Mahmut Kanık. İstanbul: İnsan Yayınları, ts.
- İbn Arabî, Muhiddin. *Fütuhât-ı Mekkiye*. çev. Ekrem Demirli. 18 Cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 1. Basım, 2008.
- İbn Atâullah İskenderî. *Zikir Kurtuluş Anahtarları Ruhların Kandili (Miftâhu'l-Felah ve Misbâhu'l-Ervâh Fi Zikrillah)*. çev. Mehmet Akıncı. İstanbul: Nefes Yayınları, 2015.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. *Medâricü's-sâlikîn*. çev. Komisyon. İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.
- İbn Kayyim Şemseddin Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye. *Medâricü's-sâlikîn*. thk. İmâr 'Âmir. Kâhire: Dârü'l-İhâdis, 6. Basım, 1993.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Faql Muhammed b. Mükerrrem el-Mısrî. *Lisânu'l-'Arab*. Beyrût: y.y., ts.
- Kahveci, Muhammed Rıdâ. *el-'Allâme Muhammed el-Hâşimî mürebbiyü's-sâlikîn*. Dımaşk: y.y., 2004.
- Kara, Mustafa. "Ahmed el-Alevî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2/42-43. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Karaman, Cevdet. "Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Hazretlerinin Mürşidi Mevlana Halidi Bağdadî'nin Hayat Hikâyesi". *1. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu: 03-05 Ekim 2013 - Gümüşhane: Bildiriler Kitabı*. 55-63. Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Keĥâle, Ömer Rıdâ. *Mu'cemü'l-müellifin terâcîmü muşannifiyi'l-kütübî'l-'Arabîyye*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1414.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *et-Tahbir fi't-tezkir*. thk. İbrâhîm Besyûnî. Kâhire: Dârü'l-Kütübî'l-'Arabî, 1998.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Letâifü'l-işârât*. thk. İbrâhîm Besyûnî. Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısrıyyetü'l-'Âmme, 2000.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Mensûrül-hitâb fi meşhûri'l-ebvâb*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4128.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 10. Basım, 2019.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *'Uyûnü'l-ecvibe fi fûnûni'l-es'ile*. Amasya: Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, Amasya Beyazıt, 1434/1, 1b-37a.

- Ma'lûf, Louis. *el-Müncid fi'l-Luğa*. Beyrût - Lübnân: Dârü'l-Meşriq, 35. Basım, 1996.
- Micron, J.-L. "Al-Hâşimî". *The Encyclopaedia Of Islam*. 3/261-262. Netherlands: y.y., 1986.
- Muhasibî, Ebû 'Abdillah Hâris b. Esed. *Risâletü'l-mürterşidîn*. thk. 'Abdulfettâh Ebû Ğudde. Kâhire: Dârü's-Selâm, 1402.
- Mutçalı, Serdar. *el-Mu'cemü'l-'Arabiyi'l-ħadîs Arapça - Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.
- Münâvî, Muḥammed 'Abdurra'ûf. *et-Tevfîk 'alâ Mühimmatî't-Te'ârîf*. thk. Muḥammed Rıdvan ed-Dâye. Beyrût: y.y., 1989.
- Öngören, Reşat. "Şeyh". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39/50-52. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Özel, Ahmet Murat. "Şâzeli". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38/385-387. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Özel, Ahmet Murat. "Şâzeliyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38/387-390. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Rıfat b. İsmail, Seyyid Ahmed. *Dervişlik Esasları Tarikat Sırları (Mir'at'ül-Mekâsîd)*. Konya: Kardelen Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Sülemî, Abdurrahmân. "Tis'a kütüp". çev. Süleyman Ateş. *Sülemî'nin Risâleleri*. thk. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Yüce Hakikatler ve Şâziliyye Tarikatı Te'yidü'l-Hakikati'l-Âliyye ve Teşyidü't-Tariki's-Şâziliyye*. çev. Ferzende İdiz. İstanbul: Semerkand, 1. Basım, 2013.
- Taftazânî, Ebu'l-Vefâ. *Medhâl ile't-tasavvufi'l-İslâmî*. Kâhire: Dârü's-Sekâfe, 1991.
- Tenik, Ali - Göktaş, Vahit. *Allah'la Var Olmanın Yolu: Zikir*. Ankara: İlâhiyât, 2. Basım, 2014.
- Tilimsânî, Muḥammed b. Aḥmed b. el-Hâşimî. "el-Ḥallü's-sedîd lime's-teşkelehü'l-mürîd". *Mecmû'u Resâilî'l-'ârîf bi'l-lâhi Te'âlâ eş-Şeyḥ Muḥammed b. Aḥmed b. el-Hâşimî et-Tilimsânî*. 265-320. Beyrût: Dârü'l-İmâm Yûsuf en-Nebhânî, 1. Basım, 2020.
- Tilimsânî, Muḥammed b. el-Hâşimî. *er-Risâletü'l-Mevsûme bi-'akîdeti ehli's-sünne ma'a nazmihâ & er-Risâletü'l-Mevsûme bi'sebîli's-sa'âdeti fî ma'nâ kelimeteyi's-şehâde ma'a nazmihâ*. Dimaşk: Matba'atü't-Terakķî, 1. Basım, 1929.
- Tilimsânî, Muḥammed b. el-Hâşimî. *Mecmû'u Resâilî'l-'ârîf bi'l-lâhi Te'âlâ eş-Şeyḥ Muḥammed b. Aḥmed b. el-Hâşimî et-Tilimsânî*. thk. 'Abdurrahmân Muḥammed Reşîd eş-Şe'âr. Beyrût: Dârü'l-İmâm Yûsuf en-Nebhânî, 1. Basım, 2020.
- Tilimsânî, Muḥammed b. el-Hâşimî. *Metnü 'akîdeti ehli's-sünne ma'a rakmi şafhati şerhihâ miftâhi'l-cenne ve yeliyehu nazmihâ ma'a rakmi şafhati şerhihi*. b.y.: Matba'atü't-Terakķî, 2. Basım, 1960/1380.
- Tilimsânî, Muḥammed b. el-Hâşimî. *Şerhu nazmi 'akîdeti ehli's-sünne*. b.y.: Matba'atü't-Terakķî, 1960.
- Tûsî, Ebu Nasr Serrâc. *İslâm Tasavvufu: el-Lüma'*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2019.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2. Basım, 2016.
- Ulupınar, Hamide. *Ahmet Zerrûk Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 1. Basım, 2017.
- Yılmaz, H. Kâmil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 10. Basım, 2004.
- Yılmaz, H. Kâmil. *Tasavvuf Meseleleri*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2011.sosyal